

*Б.С. Жонкешов*¹, А.Б. Сарсенбаев²*

*¹филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ Ұлттық аграрлық зерттеу университеті,
Жалпы білім беру кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан, Алматы қ.)*

E-mail: zhon_bs79@mail.ru

*²тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақ Ұлттық аграрлық зерттеу университеті қауым.
профессоры (Қазақстан, Алматы қ.)*

E-mail: sarsenbayev.akybek@kaznaru.edu.kz

ТАРИХ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ЗАМАН, ДӘУІР, САТЫ, КЕЗЕҢ ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ОРНЫ

Аңдатпа

Бүгінгі таңда қай ғылым саласын алсақ та, қазақ терминологиясында жарыспалы қолданылып жүрген терминдер қатары өте көп. Соның бірі тарих ғылымы терминологиясы. Терминология ғылымында терминдерге қойылатын басты талаптың бірі терминдерді бірізді қолдану. Егер терминдер бірізді қолданылмаса, зерттеу еңбектерін жазушы да, оны оқушы да, сондай-ақ, осы сала бойынша оқулық түзуші де, білім алушы да тиісті деңгейде ақпараттан алмайды. Бұл мәселе мақаламыздың өзектілігін көрсетеді.

Мақалада зерттеу еңбектерде, оқулықтарда жарыспалы мәнде қолданылып жүрген кейбір терминдерді, атап айтқанда, *заман, дәуір, саты, кезең* біріздендіруге талпыныс жасалынады. Мақала жазу барысында осы бірліктерге талдау жасалған, шетелдік, отандық ғалымдардың ғылыми дәйектеріне, тұжырымдарына талдау жасалынады. Авторлар нақты тарихи деректер, лингвистикалық аргументтер келтіре отырып, өзіндік тұжырымдарын ұсынады. *Заман, дәуір, саты, кезең* ғылыми атауларының терминдік мағыналарын ажыратып, әрқайсысына дефиниция береді. Мақалада қазақ терминология мәселесіне ғылыми көзқарастар мен негізгі ұстанымдар жүйеленген. Сонымен қатар терминдерге қойылатын басты талаптардың бірі терминдерде бірізділік болуы қажет екендігі талданған. Қазақ терминологиясы өзінің даму тарихында бірнеше кезеңдерден өтті. Оның осы даму тарихын, терминтанудың ғылым ретінде қалыптасу жолын, ұлттық терминдер қорын жасауда ұстанатын бағыт-бағдар, ұстаным қағида-тарды анықтау, терминологияның өзге де көптеген ғылыми-теориялық, практикалық мәселелерін жан-жақты зерттеуде мақаладағы ғылыми талдаулар үлкен үлес қосары анық.

Кілт сөздер: тарих, заман, дәуір, саты, кезең, өркениет, хронология, термин, варианттылық, біріздендіру және т.б.

*Жонкешов Б.С.*¹, А.Б. Сарсенбаев²*

*¹кандидат филологических наук, Заведующий кафедрой общего образования
Казахского национального аграрного исследовательского университета
(Алматы, Казахстан), e-mail: zhon_bs79@mail.ru*

*²кандидат исторических наук, ассоц. профессор
Казахского национального аграрного исследовательского университета
Алматы, Казахстан, e-mail: sarsenbayev.akybek@kaznaru.edu.kz*

МЕСТО ХРОНОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ ЗАМАН, ДӘУІР, САТЫ, КЕЗЕҢ В КАЗАХСКОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация

В настоящее время в казахской терминологии, какое бы научное направление мы ни выбрали, используются широкий ряд вариативных терминологических рядов. Одним из которых являются исторические термины. Основным требованием терминологической науки является унификация терминов, приведение к единообразию. Без соблюдения этого правила, ни автор научного исследования, ни его читатель, ни автор учебного пособия этой области науки, ни обучающийся не смогут предложить и воспринять информацию на должном уровне. Этой, имеющей место в казахской терминологии,

проблемой продиктована актуальность нашего исследования.

В статье предпринята попытка унифицировать некоторые термины, используемые в исследовательских работах, учебниках, в частности, такие хронологические термины, как *заман, дәуір, саты, кезең* (эра, эпоха, этап, период). В процессе написания статьи были изучены научные труды отечественных и зарубежных авторов по этим терминологическим единицам. Авторы статьи на основе конкретных исторических данных и лингвистических аргументов излагают своё видение проблемы. Выделяя отличительные особенности терминологического значения научных определений *заман, дәуір, саты, кезең* (эра, эпоха, этап, период), они предлагают собственные дефиниции этих терминов.

Ключевые слова: История, эра, эпоха, этап, период, цивилизация, хронология, термин, вариативность, унификация и т. д.

*B.S. Zhonkeshov*¹, A.B. Sarsenbayev²,*

¹Head of the Department of General Education of the Kazakh National Agrarian Research University (Almaty, Kazakhstan) Cand.Sc. (Philological)

e-mail: zhon_bs79@mail.ru

²Kazakh National Agrarian Research University, (Almaty, Kazakhstan)

Cand.Sc. (History), Asso. Professor

e-mail: sarsenbayev.akybek@kaznaru.edu.kz

THE PLACE OF THE CHRONOLOGICAL TERMS, ZAMAN, DAUIR, SATY, KEZEN IN THE KAZAKH HISTORICAL TERMINOLOGY

Abstract

At present in Kazakh terminology, whichever scientific direction we choose, a wide range of variant terminological series are used. One of which are historical terms. The main requirement of terminological science is the unification of terms, bringing them to uniformity. Without observing this rule, neither the author of scientific research, nor its reader, nor the author of the textbook of this field of science, nor the learner will not be able to offer and perceive the information at the appropriate level. This problem, which exists in Kazakh terminology, dictates the relevance of our study.

The article attempts to unify some terms used in research papers and textbooks, in particular, such chronological terms as *zaman, dauir, saty, kezen* (era, epoch, stage, period). In the process of writing the article the scientific works of domestic and foreign authors on these terminological units were studied. The authors of the article on the basis of specific historical data and linguistic arguments present their vision of the problem. Highlighting the distinctive features of the terminological meaning of scientific definitions of *zaman, dauir, saty, kezen* (era, epoch, stage, period), they offer their own definitions of these terms.

Key words: History, era, epoch, stage, period, civilization, chronology, term, variability, unification, etc.

Кіріспе. Қазақ тарих ғылымы саласының терминологиялық базасын құрайтын кейбір терминдер жарыспалылық қолданысқа ие. Мысалы, салалық терминологиялық сөздікте **ареал** – *ареал, кеңістік; артефакт* – *артефакт, жәдігер; архетип* – *архетип, түпкі тип; блицгррик* – *блицгррик, жылдам соғыс; блокада* – *блокада, қоршау; видок* – *куәгер, көргінші; визит* – *кездесу, сапар; властитель* – *әмірші, билік жүргізуші* және т.б. сияқты жарыса қолданылған терминдердің қатарын көптеп кездестіреміз. Термино-логия ғылымында терминдерге қойылатын басты талаптардың бірі – терминдерде бірізділік болуы қажет екендігі көпшілікке белгілі. Терминдер біріздендірілмейінше сол салада ғылыми жұмыс жазушы да ақпарат алушы да беріліп отырған ұғымды жаңсақ түсінулері әбден мүмкін. Ал ғылым нақтылық пен шынайылықты талап етеді.

Терминдерде бір атауға бір ұғым берілуі шарт. Жоғарыда келтірілген терминдерде бір ұғымға екі немесе одан да көп атау берілген. Сонымен бірге бір атауға екі дефиниция қатар беріліп жататын да жағдайларды кездестіріп жатамыз. Мысалы тарихи уақытты білдіретін орыс тіліндегі эра, эпоха немесе тарихтағы қандайда бір оқиғалармен қатысты жағдаяттарды сипаттайтын период, этап терминдері қазақ терминологиялық базасында әртүрлі қолданылып жүр. «Эра» – *заман, дәуір* деп берілсе, «эпоха» да дәл осылай *дәуір, заман* деген нұсқада кездеседі. Ал *кезең* (период), *сатылардың* (этап) өзіндік нақты дефинициялары болғанымен, еңбектерде бірінің орнына бірі қолданылып жүр.

Оның өзіндік себептері де жоқ емес. Біріншіден, Қазақ тарих ғылымында Қазақстан территориясында өткен тарихи процестерді уақыт бойынша түсіндіретін белгіленген терминдік дефиниция жоқ. Екіншіден, тарихи процестердің өзіне тән белгілеріне сәйкес кезеңдерге немесе

сатыларға бөлу мәселе-лері жеткіліксіз деңгейде талданбаған. Үшіншіден, Қазақстан тарихы ғылымында кезеңге бөлу мәселе-леріне байланысты категориялар мен түсініктер туралы қандай да болмасын бірыңғай нақты ұғым жоқ. «Дәуір», «заман», «кезең», «саты», «ғасыр» деген терминдерге ғалымдар әртүрлі анықтама береді. Сондықтан осы бағытта жазылған әдебиеттерде өзара қарама-қайшылықтар туындап отыр. Қазақстан тарихының жалпы әлемдік үдеріспен байланысы туралы бірыңғай, жалпыға ортақ түсінік қалыптаспаған. Бүгінгі таңда бүкіл адамзат баласы басынан кешірген кезеңдерге, оның тарихында болған өзгерістерге байланысты қазақ тарихы төрт бөлікке бөлінеді. Олар: 1) Ежелгі Қазақстан тарихы. 2) Ортағасырдағы Қазақстан тарихы. 3) Жаңа замандағы Қазақстан тарихы. 4) Қазіргі замандағы Қазақстан тарихы.

Негізгі бөлім. Мақаламызда Қазақстан тарихындағы мерзімдерге бөлуге қатысты еңбектерге шолу жасай отырып, тарих пәнін оқытуда қолданып жүрген термин сөздердің бірізді қолданылуының маңыздылығына тоқталмақпыз.

Басты дереккөздері. Мақалаға арқау болған басты дереккөздерінің қатарында осы мәселе төңірегінде жарияланған отандық, Ресей және АҚШ жоғарғы білім беру орындарының электронды ресурстары және Мичиган мемлекеттік университетінің кітапханасындағы кітап қоры бар.

Мақаланың әдістемелік бөлімі. Мақала жазу барысында хронологиялық және салыстырмалы тәсілдерді қолдандық. Шетелдік зерттеушілердің көзқарастарын салыстыра отырып, отандық тарихтағы мерзімдеуге қатысты терминдік сөздерді талдап көрсетуге ұмтылыс жасалды.

Сонымен қатар, зерттелуге тиіс мәселенің ерекшеліктеріне сәйкес әдістемелік қолданыстар мен салыстырмалы-мерзімдік әдіске басымдылық берілді.

Нәтижелері. Отандық Қазақстан тарихын кезеңдерге бөлуде, «заманға – дәуірге – кезеңге – сатыларға» (эра, эпоха, период, этап) бөлудегі атауларға бірінші кезекте мән берілуі керек. Мұны ескермеу қазіргі уақытта әдебиеттер мен оқулықтарда әртүрлі шатасуларға, жалған білім қалыптастыруға алып келуі мүмкін. Ал бұл қиын да күрделі мәселе. Сондықтан да ғалымдар арасында тарихты кезеңдерге бөлуде пікірталастың болуы заңды болып табылады. Осыған орай, сөз етіп отырған ұғымдарды таңбалайтын темін сөздердің жарыспалы мәнде қолданылып жүруіне байланысты мынандай мәселелерді шешіп алуымыз қажет: Қазақстан тарихын кезеңдерге бөлуде ұлттық тұрғыдан өркениетті елдермен терезесі тең халықтың өткені ретінде қарастырғаны дұрыс; Қазақстан тарихын кезеңдерге бөлуде қазақ халқының мәдениетін, тілін, дінін, байырғы қалыптасқан территориясын, ру-тайпалар тарихын алғашқы орынға қою керек; Қазіргі зерттеушілердің алдында тұрған бұл мәселелерді сәтті шешу үшін тарихымызды кезеңдеудің формациялық, санаға мөр болып басылған тапшыл идеологиялық ықпалдан құтылудың жолын іздеу керек; Қазақстан тарихын жазуда аграрлық, өнеркәсіп, мәдениет тарихын кезеңдеуді арнайы зерттеу және қайта қарау, толықтыру қажет; Заман, дәуір, кезең, саты терминдеріне дефиниция берілуі тиіс.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы әдебиеттерде Қазақстан тарихының дәуірлерін кезеңдерге бөлу мәселелері зерттеудің арнайы өзегіне айналып, жүйелі түрде қарастырған еңбектерді байқай алмадық. Бұл тұрасында мақаламызда негізінен кеңестік кезеңде жарияланған ғылыми әдебиеттерді ғана тілге тиек ете аламыз. Зерттеуімізде талдау материалы ретінде XX ғасырдың орта кезінен бергі Қазақстан тарихын кезеңдерге бөліп қарастырған еңбектерді пайдаланамыз. Осы кезеңге қатысты дәуірлеудің ғылыми методологиясын талдау шынайылыққа жетелейді, дәйекті қорытындылар шығаруға негіз болады деп есептейміз.

Қазақстан тарихы 1990 жылдардың басында ғана алғаш рет кезеңдерге бөліп қарастырыла бастаған. Дегенмен аталмыш кезеңдерді Қазақстан тарихы пәндерін оқытуда пайдалануға болғанымен, абсолюттендіруге болмайтындығын да назарға алғанымыз жөн.

Тарихты кезеңдерге бөлудегі терминдерге қатысты жаңаша көзқарастарға келер болсақ, төмендегідей мәнде сипатталады: Адамзаттың дәуірден дәуірге өту қозғалысындағы рухани нышандардың біріншілігі; Адамзаттың әлеуметтік-мәдени эволюциясын кезеңдеу; Тұтынушы шаруашылық қоғамының даму дәуірі; Өндіруші шаруашылық қоғамының даму дәуірі немесе өркениеттік үрдіс; Өркениеттің негіздерінің қалыптасу кезеңі; Жеке өркениеттердің даму және интеграциялану кезеңі.

Ғылымда бүкіл әлемдік макроөркениеттік жүйесінің III мыңжылдық кезеңдері қалыптасты. Сондықтан да, әлемдік тарих ғылымында кезеңдерге бөлу проблемаларын қарастыра отырып, тарихи процестердің уақыт аспектісіндегі типологиясына теориялық тұрғыдан тоқталмауға болмайды.

Талдау. Алғаш рет қоғамның даму жолын көрсететін «дәуір», «кезең», «ғасыр», «жүз жылдық» түсіндірмелері бұрын Ежелгі Грецияда пайда болғаны тарихтан белгілі. Олар көне грек астрономиясында, поэзиясында, математикасында кең қолданылған. Гесиод адамзат тарихын «алтынға, күміске, қолаға және темір дәуіріне» бөлген [1, 264 б.]. Геродот, Фукидид, Эратосфен, Полибийдің

тарихи жұмыстарының маңызды тұстары олар хронологиялық оқиғаларды дайындауға көңіл бөліп, олардың өздері өмір сүрген заманмен байланысын орнатты. Тарихта «дәуір» түсінігіне ерекше мән беріледі. Оның ережеге сай ерекше көрнектіленген, тарихта адамзат баласының кезеңдеріндегі өзгерісін, ұзақ ғасырлар бойы әлемдік даму жүрісінің оқиғаларын анықтауына назар аударылды. Дәуір қоғамдық формациямен оның дамуы және алмасуымен немесе олардың жекеленген кезеңдерімен байланыста болды. Ел тарихын, жекелеген дәуірлердің жетекші үрдістерін, ғасырларды дәуірлердің заңдылықтарының тіркеуінсіз түсінуге мүмкін емес. Олай болса дәуір сөзіне назар аударсақ «Дәуір» – бұл әлемнің тұтастай көрсетілімі, адамзат баласы қоршаған, қазіргі заманмен, оның басты үрдістерінің дамуы» [1, 265 б.]. Біз келтірілген сілтемелерге талдау жасай отырып, «дәуір» деп, адамзаттың дамуы барысында нақты тарихи кезеңдердің жиынтығын қамтитын уақытты түсінеміз. Яғни, «дәуір» түсінігі кем дегенде 1 млн жылға жуық уақытты қамтыған бірыңғай тарихи оқиғалар кезеңі деп айта аламыз.

Мұндай көзқарастар ұстанатын әлемдік тарих ғылымындағы түсініктер екі топқа жіктеледі: 1) эволюциялық, 2) циклдік. Аталған соңғы топтың өкілдері О. Шпенглер мен Дж. Тойнби болды [2, 27-30 бб.]. Олар «тарихи процесс тұйық цикл бойымен өрбиді» деп есептеген; оны «өрлеу, гүлдену, және құлдырау» түрінде қарастырған. «Дәуір» – кезеңінде осындай үш цикл міндетті түрде көрсетілуі қажет.

«Уақыттың қол жетпейтін үздіксіздігін белгілі бір мағыналы құрылыммен ауыстыру» үшін, тарихшы тарих қозғалысын бөліктерге бөлуі керек, яғни кезеңдеуді енгізуі керек [3, 50 б.]. Тарихи уақытқа және кеңістіктікке өлшем берудің мұндай тәжірибесі болмаса, бұл уақыт зерттеуге қиын үздіксіз тарихи оқиғалар ағынына айналады. Бұған жол бермеу үшін ондағы негізгі өзгерістер мен оқиғаларды анықтау қажет. Барлық терминдердің нақты мағынасын анықтап, тарихи айналымға сенімді түрде негіздеу керек.

Мысалға, Француз университеттерінде ең көп қабылданған және қолданыстағы уақыттық мерзімдеу төрт үлкен кезеңді қамтиды: ежелгі дәуір, орта ғасырлар, жаңа уақыт және соңғы тарих, яғни дәуір ең үлкен уақыт бөлігі ретінде қарастырылған (тас, қола, темір дәуірін қамтып отыр). «Ғасыр» ұғымына келетін болсақ, бұл Д.С. Мило көрсеткендей, XIX ғасырдың басында уақытты бейнелеудің негізгі форма-ларының бірі ретінде бекітілді, оған дейін «дәуір, кезең» түсініктері ғана қолданылды [4, 17 б.].

Соңғы онжылдықтарда Француз тарихшыларының арасында әрбір тарихи құбылысты өзінің уақыт ауқымында қарастыруға деген ұмтылыс байқалды. Фернан Бродель ұсынған уақыттың үштік моделіне келетін болсақ, ол ұзақ уақытты (географиялық және материалдық құрылымдардың уақыты, мүмкін «дәуір»), аралық уақытты (конъюнктура уақыты, мүмкін «кезең») және қысқа саяси-тарихи уақытты (оқиғалар уақыты, мүмкін «ғасыр») өзара ажыратып, тұрақты және инерциялық зерттеулерге басымдық берді.

Француз тарихшысы Фернан Бродель «тарихи уақыт әртүрлі қабаттардан тұрады, олардың әрқайсы-сының өзіндік уақыт ұзақтығы мен ырғағы бар, соған сай бөліп, атау беру қажет» деп мәлімдеген болатын [5].

Тарихшылар, әрине, қазіргі дәстүрлі кезеңдеудің толыққанды емес екенін мойындайды және оларды сөзбе сөз түсіну және түсіндіру туралы нақты бірізділік жоқ. Мысалға, еуропалық зерттеулерде XX ғасыр көбінесе 1914 жылдан басталады. 1900 жыл емес. Оның басты себебі, еуроцентристік көзқарастардағы тарихшылар «1914 жылдан бастап (дүниежүзілік соғыс) коммунистік режимдердің күйреуіне дейінгі аралықты - «қысқа XX ғасыр» ретінде көрсетеді.

Мұндай әртүрлі кезеңдеу ғылыми талдаудың міндеттерін шешуде қиыншылық тудырады. Ал, «қатып қалған» тарихи кезеңдеу ұғымдары – тарихты қатаң және толығымен басқарылатын шеңберде ұстап қана қоймай, сонымен қатар ғылыми зерттеулерге тікелей әсерін тигізеді.

Орыс зерттеушілері бұл мәселе бойынша белгілі бір ұстанымға келген деп айта аламыз. Орыс тарихшыларының осы уақытқа бөлу мәселелері қаралаған үлкен кездесуде, «заман» (эра), «дәуір» (эпоха), «ғасыр» (век), «кезең» (период) түсініктері үлкенінен кішісіне қарай былай қойып, нақтылап көрсеткен.

1. «Заман» (эра) - негізінен миллиондаған жыл бұрын болған оқиғалар туралы айтқанда қолданылады. Кайнозой заманы, динозаврлар заманы, біздің заманымызға дейін және т.б.

2. «Дәуір» (эпоха) біршама ұзақ болған (бірнеше ондаған жылдардан басталып, бірнеше ғасырларға созылған оқиға болуы мүмкін), белгілі бір тарихи, мәдени, рухани және экономикалық ерекшелігі бар, белгілі бір тарихи оқиғалармен сипатталатын түсінік қолданылады. Мысалы, «Қайта өрлеу дәуірі» (ренессанс) - мәдениет қайраткерлерінің көптігімен сипатталады (Леонардо да Винчи, Миккиланджело және т.б.). Бұл түсінікке «Ғасыр» (век) ұғымы қатар қолданылады.

3. «Кезең» (период) - бұл қандай да бір ұқсас әрекеттер болатын белгілі-бір уақыт аралығы. Мысалы, Кеңес дәуірі кезеңі, т.б. Сондай-ақ, әсіресе тарихта белгілі бір даму бағытымен сипатталған уақытты кезең деп атауға болады. Мысалға, Француз революциясы кезеңі.

Күнтізбелік уақытты кезеңге бөлу тәсілдері де әртүрлі, олар діни және саяси қауымдастықтарды қамтиды. Майя күнтізбелері, индуистік күнтізбелер, парсы күн күнтізбесі, ислам (хиджри) ай күнтізбесі, сондай-ақ мәдениет тарихында пайдаланылатын жекелеген халықтар күнтізбелері. Ислам (хиджри) ай күнтізбесі және еврейлердің ай-күн күнтізбесі григориан күнтізбесіне балама мысалдар болып табылады. Соңғысы қазіргі уақытта жалпыға бірдей қабылданып, григориан күнтізбесі қазіргі уақытта жалпы әлем-дік жүйе болып табылғанымен, ол христиандық айырмашылықтарға негізделген және жалпы пайдаланылатын жүйе туралы бейтарап мәлімдеме емес, еуро-гегемонияны әлемге таңу ретінде қарастырылады [5].

Дегенмен, ғасырлардың белгілері шешуші тарихи үзілістермен сирек сәйкес келеді. Сондықтан «ғасыр» («ұзын» және «қысқа») ұғымын еуропалық зерттеулерде көп қолданады. Яғни, «ұзын» ғасырлар – дәуірге (эра) сәйкес келеді, «қысқа» ғасырлар – кезеңге (период) сәйкес келеді [6].

Кейбір тарихшылар уақыттық өзгерістерді зерттеудің мүмкін болатын тәсілдерінің бірі ретінде, біртіндеп басталған он жылдық жылжымалы терезені (decade) ұсынады. Кезеңдеудің уақыттық негіздері – «әулеттерді, патшалық еткен жанұяларды және патшалық дәуірлерді қамтиды. «Ежелгі (ежелгі), орта-ғасырлық (ортағасырлық), ерте жаңа және қазіргі кезең» сияқты тарихи уақыттық бөліністер тұрақсыз, біркелкі емес және әртүрлі мәдениеттерде, елдерде әрдайым қолдау таба бермейді [7].

Еуропалық зерттеушілердің бір бөлігі, басқа тәсілді – «кезеңдеуді мәдениеттің кең тарихымен» (мысалы, гуманизм, ренессанс, барокко, рационализм), әдеби ағымдармен (мысалы, романтикалық, викторианалық, реалистік, натуралистік) немесе әдеби-мәдени жанрлардың пайда болуы мен дамуы (мысалы, неоклассикалық драма) немесе өнеркәсіптегі жаңалықтар ғасыры (алтын ғасыр), яғни «ғасыр» сияқты «тарихи дәуірлермен» байланыстырады.

Еуропалық зерттеушілер қолданып жүрген терминдік сөздерді жүйелесек,

1. Ұзақ мерзімді – мысалы, географиялық және климаттық өзгерістер (күрделі кезеңдер уақыт) және ұзақ мерзімді құрылымдық және институционалдық аспектілер кезеңі (дәуірге сәйкес келеді).

2. Орта мерзімді (бірнеше онжылдық немесе жүз жылдық кезеңдер) – яғни әлеуметтік және экономикалық, саяси өзгерістер. Мысал ретінде, жазбаша тілдің пайда болуы, саяси оқиғалар нәтижесі, т.с.с. (ғасыр түсінігіне сәйкес).

3. Құрылымдық қатты өзгерістерге әкелмейтін, іс жүзінде аса маңыздылығы жоқ оқиғалардың жылдам тізбегі (он немесе одан аз қысқа мерзімді кезеңдер). Мысалға, саяси немесе дипломатиялық оқиғалар, жекелеген адамдардың іс-әрекеті, реформалар т.б. (кезең түсінігіне сай) [8].

Мерзімдік уақытқа бөлу бойынша автордың эволюция, прогресс, тарихи заңдылық, қоғамдық дамудың мақсаттылығы, ұтымдылық, немесе қайталанушылық, регресс, кездейсоқтық, болжауға келмеушілік, иррационалдық сияқты әдістемелік бағыттарға деген адалдығын анықтау оңай. Осындай белгілерді біз уақыт бірлігін мағыналық толықтырудан да көреміз: ғасыр, саты, кезең, дәуір, т.б. [9].

Төменде АҚШ-та қолданып жүрген тарихи кезеңдердің кестесі берілген.

<i>Time Period (заман)</i>	<i>Ages (дәуір)</i>	<i>Eras (кезең)</i>	<i>Approximate Years (жыл, ғасыр)</i>
Pre-History (The time before humans had developed writing)	Stone Age	Palaeolithic	c. 2,500,000 - 6000 BC
		Mesolithic	6000 - 4000 BC
		Neolithic	4000 - 3000 BC
	Bronze Age	Early Bronze Age	3000 - 2100 BC
		Middle Bronze Age	2100 - 1550 BC
		Late Bronze Age	1550 - 1200 BC
Iron Age	Iron Age	1200 - 800 BC	
History (From the time humans began writing until now)	Classical Age	Greek Era	800 - 400 BC
		Macedonian Era	400 - 300 BC
		Hellenistic Era	300 - 146 BC
		Roman Era	146 BC - AD 476
	Middle Ages	Early Middle Ages	AD 476 - 1000
		High Middle Ages	AD 1000 - 1300
		Late Middle Ages	AD 1300 - 1450
	Modern Age	The Renaissance	AD 1450 - 1600
		Age of Discovery	AD 1600 - 1750
		Industrial Revolution	AD 1750 - 1900
		Modern Era	AD 1900 - Present Day

Зерттеушілердің пікірінше окшауланған мәдениет пен өркениеттің бірізділігін көрсететін кезеңдерге бөлудің жалпылама түрі әлі өңделген жоқ. Сондықтан тарихты жалпыға бірдей кезеңге бөлу мүмкін емес.

Бүкіл әлемдік тарихты кезеңдерге бөлу, даму циклінің кезеңдерге бөлінуімен: «1) өркендеу; 2) гүлдену; 3) әлсіреу және құлау» сатыларына бөлу алмасады.

«Дәуірдің» алдындағы ең үлкен түсінік – «Өркениет» болу қажет деген де көзқарастар бар. Өркениет – латынның «азаматтық қоғам» деген сөзінен шыққан: Біріншіден, бұл мәдениеттің синонимі; Екіншіден, қоғам дамуының, оның материалдық, рухани мәдениеттің даму дәрежесі, баспалдағы; Үшіншіден, америкалық Л. Морганның және Ф. Энгельстің түсінігіндегі, өркениет қоғамның тағылық тарпаң, ождан соңғы варварлық жабайылық кезеңнен кейінгі даму дәуірі [10, 5 б.]. Сондықтан да, ағылшын тарихшысы Дж. Тойнби [11, 19-25 бб.], өркениетке «табиғи бір ортада динамикалық даму кезінде біріккен қоғам тұтастығы» деп қарайды.

Шын мәнінде, дамудың эволюциялық барысында белгілі кеңістікте қоғамға тән мәдени-экономикалық рухани ортақтық, өркениеттік тұтастық қалыптасады. Ол сол қауымның, адам баласының дамуындағы қол жеткен деңгейді көрсетеді. Америкалық ғалым А. Морган тарихты 3 фазаға бөледі: ол 1) жабайылық кезең; 2) варварлық кезең; 3) өркениет кезеңі [12, 45 б.]. Бұл әрине тым жалпылама.

Сондықтан да, тарих ғылымында қоғамның даму жүйелерін белгілеуде қолданылып жүрген эра, эпоха, период, этап (заман, дәуір, кезең, саты) атауларына назар аударсақ, төмендегідей жазбалады кездестіреміз:

«Заман – өзінің ішкі қоғамдық мазмұнының және тарихи оқиғалардың өздерінен бұрынғы уақыт кесіндісінен өзгешеленгенін байқататын уақыт кесіндісінің түсінігі (заман – өркениет ұғымын алмастыруы мүмкін, шамамен 1 млн. жылдан астам уақыттан басталады).

Дәуір – уақыт кесіндісінде тарихи процесс, тарихи жүйелердің ауысуы ретінде көрінетін ұғым (бірыңғай, ұқсас оқиғалармен ерекшеленетін, уақыт көлемі 1 млн. жылға жуық).

Кезең – белгілі бір тарихи жүйе ішіндегі жағдайлардың ауысуын көрсететін тарихи процестегі уақыт кесіндісі (дәуір ішіндегі тарихи оқиғалардың ауысуынан тұратын, уақыт көлемі 500-100 мың жылдық уақыт).

Саты – осы тарихи жағдай ішіндегі әртүрлі оқиғалардың тиянақтылығын бейнелейтін тарихи процестегі уақыт кесіндісі (тарихи оқиғалардың ішкі ерекшелігіне қарай алмасатын уақыт көлемі, шамамен 100 жылдан төмен)» [13, 12-14 бб.]. Бұл жүйелер мен белгілер тарих ғылымының дамуының шартты белгілері екендігін естен шығармауымыз керек.

«Тарих – адам қызметі» принципі сонымен қатар саяси, географиялық, ұлттық этностық, жалпы адамзаттық көзқарастың бәрін аясына сыйғызып жіберетін түсінік. Бұл принцип бізді маркстік-лениндік «ауырудан» айықтыруы мүмкін. Бірақ тарих ұлттық санамызды көтеруге, ұлттық мемлекетімізді нығайту-да тірек болды деп үміттеніп жатқанымызда бұл қағида тікелей қызмет ете алады ма?» деген сұрағы күдік тудырмас.

Методологиялық мәселелерге келер болсақ, Қазақстанның тарих ғылымының қазіргі кездегі алда тұрған міндеттерінің бірі – Отан тарихын кезеңдерге бөлудің жолдарын қарастыру яғни «заманға, дәуірге, кезеңге, сатыларға» бөлудің жолдарын анықтау. Бұл мәселені шешіп алмай тарихымызды тереңдетіп жазу мүмкін емес. Сондықтан тарихи процестерді, сатыларға бөлудің ғылыми жүйесін қалыптастырмай тарихи зерттеулер жүргізу қиынсыз.

Көшпелілер қоғамы өзі өмір сүрген ортамен біте қайнасқан этно-әлеуметтік саяси құндылықтардың жиынтығы болып саналады. Сондықтан да, көшпелі қоғамның шаруашылық құрылымы белгілі бір қызметті атқаруға бейімделген белгілі бір символдардың түсініктерінің тілі. Көшпелі қоғам жеке адам ынтасына шексіз мүмкіндіктер бермесе де шаруашылық, әлеуметтік, этникалық және саяси өмірдің ерекше құрылымы арқылы әр адамның өз қасиетін танытуға толық жағдай жасайды. Зерттеушілер көшпелі қоғамды адамзат өркениетінен тыс қарастырған, өйткені көшпелілікті өркениетшілер қала мәдениетінен алшақ деп санаған. Кеңестік тарих ғылымында ескі еуропацентристік идеялардың ықпалымен көшпелі Орталық Азия халықтарын төменгі (варварлық, жабайылық) даму кезеңіне жатқызу орын алады. Мұндай көзқарасты батыстық ғалымдардың өркениет кестесінен көшпелілерге орын тауып бере алмауына байланысты қалыптасқан көзқарастардың салдары деп есептеуге болады.

Өйткені Еуропада үстем болып тұрған отырықшылық өркениеттің қол жеткізген ең биік шыңы деп есептелгендіктен әлі күнге дейін қазақ тарихына қатысты еңбектерде еуроцентристік ойлау жүйесі сақталып отыр. Мұндай тұжырым қазақ қоғамын үстірт зерттеуге байланысты туындап отыр. Сондықтан да, өз тарихымызды зерттеуде оны әлемдік өркениетпен ұштастыру үшін көне заманнан бері қарай жазудың пайда болуынан бастап, көшпенділердің әлемдік өркениеттің құрамдас бір бөлігі деп тану қажет.

Осы тұжырымды негізге ала отырып қазақ тарихын жазуда ең алдымен дәуірлеу, кезеңдеу, сатылау жүйелерімізді анықтап алуымыз керек. Кезеңге бөлудің өзіндік ерекшеліктерін ескеріп, оның объективті жақтарын, біріншіден, қоғамдық-тарихи дамудың ерекшеліктерін, екіншіден, даму сатыларының бір-бірімен тығыз байланыстылығын, бірегейлік, жалпылылық, ортақтықты сақтауымыз қажет. Мұның өзі қоғамдық тарихи процестерді тануда уақыт бірлігінде өткен алуан түрлі процестердің ішінен бірегейін анықтап алу міндетін қойды. Үздіксіз уақыт барысындағы бірыңғай сатылық дамуды анықтау ерекше таным құралын талап етеді. Тарихи түрлерге бөліп талдау осындай құрал болып табылады [14, 21 б.].

Тарихи оқиғалар процесс пен жағдайлар арқылы енеді. Тарихи жағдай оқиғалардың уақыт пен кеңістіктегі жиынтығы, ол қызмет пен қарым-қатынастардың белгілі сапалық жағдайын құрайды. Өзінің уақыт мерзімінде тарихи процестердің сапалы ерекшеліктері дәуірлер мен кезеңдерден, сатылардан тұра-тыны белгілі. Оларға оқиғалар мен жағдайлардың жиынтығы – қоғамдық дамудың серпінді жүйесінің құрамдас бөліктері енеді. Тарихи процестер біздің ойымызша төмендегідей болып бөлінеді:

1 – Белгілі бір оқиғаның пайда болуындағы, дамуындағы және аяқталуындағы сәттер мен кезеңдердің дәйектілігі процесс болып шығады.

2 – Бұл мағынада бір-бірінен сапалы ерекшеліктері бар заман, дәуір, кезең, сатылардың фазаларының дәйектілігі анықталады. Тарихи процестердің соңғы типі күрделі, себебі тарихи жүйеде айтылып келе жатқандай неғұрлым күрделі, тарихи шындықтың интегралды компоненті мол болумен бірге бұл типке басқа типтердің процестері де енеді.

Қоғамдық жүйенің түрлі деңгейдегі ауысуы сияқты тарихи дамудың анализінде диахронды әдістің мақсаты бар. Құрылымдық – диахронды әдіс негізінен мынадай нұсқадан тұрады. Олар: 1) процестердің ұзақтығы, 2) түрлі оқиғалардың жиілігі, 3) оқиғалар арасындағы үзілістердің ұзындығы сияқты сипаттамалармен айқындалады. Құрылымдық-диахрондық анализдердің 2 нұсқасы бар: 1) процестердің ішкі мезгілдік құрлысын анықтауға; 2) нұсқасы кең жүйелердің даму аясында зерттелініп отырған кіші жүйенің даму динамикасын анықтауға бағытталады.

Мұндай даму стадиялары төртеу: заман (эра), дәуір (эпоха), период (кезең) және этап (саты). Енді бұлардың әрқайсысына жеке тоқталайық.

1. *Заман* (эра) – ішкі қоғамдық мәні бойынша өзіне дейінгі уақыт үзігінен айырмашылығы бар уақыт бөлшегі.

2. *Дәуір* (эпоха) – белгілі бір оқиға, құбылыс өткен уақыт бөлшегі.

3. *Кезең* (период) – аяқталған процесті қамтитын уақыт бөлшегі.

4. *Саты* (этап) – белгілі бір қозғалыстың, процестің дамуы уақыты.

Жалпы қабылданған осы ұғымдарды тарихи процестердің типтеріне жатқызып көрейік. Сонымен, дәуір (эпоха) тарихи жүйелердің алмасуынан тұратын тарихи процесс өтетін уақыт бөлшегі.

Кезең (период) – тарихи жүйеде тарихи процестің, жағдайлардың алмасуы болып табылатын уақыт бөлшегі.

Саты (этап) – белгілі жағдайда түрлі оқиғалардың алмасуының дәйектілігімен сипатталатын тарихи процесс өтетін уақыт бөлшегі. Белгілі бір тарихи жағдай шеңберінде белгілі бір оқиғаның пайда болуы, даму және аяқталу фазалары мен стадияларының дәйекті ауысуына жұмсалатын уақыт бөлшегін «кіші саты» деуге болады. Тарихи зерттеудің мәселен, индуктивті және дедуктивті жалпы ғылыми, тарихи-жүйелік, тарихи генетикалық және тарихи салыстырмалы әдістері бар [15, 138 б.]. Ал зерттеушілердің эмпирикалық базасы тарихи фактілерден, соның ішінде тарихи деректерден, түрлі жұмыстарда жария-ланған тарихи зерттеулердің дәлелдерінен құралады.

Біздің ойымызша, мұндай зерттеу әдісі біздің еліміздің аумағындағы тарихи процестерді типтендірудің жаңа балама түрдегі жобасын жасауға, адам қоғамы дамуының кезеңдерін белгілеуге мүмкіндік жасайды. Әрине кез келген еңбекті кең көлемді жинақтап қорытындылау да қазіргі ғылымның даму деңгейіне гипотетикалық көзқарасты білдіреді. Сондықтан осы мақалада біз жасаған түйіндер қазіргі тарих ғылымының даму деңгейінде терминдік сөздердің талас тудыруы да мүмкін.

Қазақстан тарихын тарихи дұрыс терминдер арқылы бөлуді де одан әрі жетілдірудің маңызы зор. Мәселенің методологиялық – теориялық жағына келетін болсақ, бүгінгі таңда ғылымда методологиялық мәселелердің дұрыстығына жүйелілігіне оқиғалар мен құбылыстарды объективті түрде терең зерттеуге мән берілуде. Өйткені маркстік-лениндік методологияның ескіруіне немесе дағдарысқа түсуіне байланысты бұл мәселе өзекті бола түсті.

Жалпы тарихи процесстерді зерттеуде ғылымның теориялық-методологиялық жағынан ғылымда заман, дәуір, кезең, саты, ұғымдарына аса жауапкершілікпен қарау керектігін ұғындық. Сонымен қатар, жаңа және қазіргі заман тарихын кезеңдеудің геосаяси тұжырымдамасына халықаралық қатынастардың дамуындағы ғаламдық өзгерістер – жаңа және қазіргі заман тарихын кезеңдеудің геосаяси тұжырымдамасының негізінде көшпенділерді өркениетті халықтардың қатарында жатқызуға болатыны да анық.

Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алғанына 30 жылдан асқанымен әлі де шешімін таппаған тарих ғылымы, соның ішінде оқулықтар жазу біраз қиындықтардан кейін даму жолына енді түсіп келеді. Дегенмен, теориялық-методологиялық негіздерінде әлі де болса шешімін табуға тиіс мәселелер орын алған. Солардың бірі, кеңестік кезеңдегі маркстік-лениндік ілімге сәйкес қоғамдық-экономикалық формация-лардың ауысуына негізделген Қазақстан өз тарихын дәуірлеу мәселесі. Бұл проблема соңғы уақыттарда ғана қолға алынып келеді. Тарих ғылымының теориясы мен методологиялық деңгейін көрсететін дәуірлеу мәселесі маңызды әрі өзекті болғанымен, оның көтерер жүгі ауыр.

Өздерінің тарихын хронологиялық жүйеге түсіріп үлгерген өркениетті елдерде тарихи өркендету сатылары алғаш заманға (эраларға), одан соң дәуірлерге (эпоха), одан кейін кезеңдерге (период) және ең соңында сатыларға (этап) және (топтарға) бөлінеді.

Мұны, әрине біз де мойындап өз тарихымызды жазуда осындай жүйені басшылыққа алғанымыз жөн.

Алайда, біз қазір тарихымызды жазуда дәл осы мәселеге жете мән бермей отырған тәріздіміз, өйткені қазақ тарихының кезеңдеуінде бірқатар қателіктер мен олқылықтарға жол берілген.

Кеңес заманында тарихи кезеңдердің терминдік көздерін Әлкей Марғұлан өте жақсы көрсетіп кеткен. Нақты тарихи оқиғаларды сипаттау барысында, халық ауыз әдебиетіне сүйене отырып, негізінен үш тарихи кезеңдік түсінікті қолданған. Мысалға, «дәуір» сөзін нақты тарихи мемлекеттік құрылымдармен немесе ол мемлекеттік құрылымдардың негізін қалаған тарихи тұлғалармен тікелей байланыстырған, яғни сол кезеңде өмір сүрген мемлекеттік құрылымның (немесе этникалық бірліктің) пайда болғаннан тарих сахнасынан кеткенге дейінгі аралықты – дәуір деп есептеген. Атап айтсақ, 12-томдық жинағына енген мақалар мен еңбектерінде – «Кушан дәуірі», «Қыпшақ дәуірінде тұрғызылған шарбақтар», «Ноғайлы-Қыпшақ дәуірі», «Қазақ дәуірі», «Алтын Орда дәуіріндегі ескі жырлар», «Едіге дәуірі», т.б. түсініктермен «дәуір» сөзін нақты тарихи этникалық-мемлекеттік құрылымдармен байланыстырған. «Кезең» түсінігін Әлкей Марғұлан тікелей археологиялық мәдени ескерткіштерге қолданған. Еңбек-терінде, «Атасу, Бейғазы-Дәндібай, т.б. кезеңдерде» деген түсінікті жиі қолданған. Яғни, «кезең» түсінігі тікелей мәдени ерекшеліктерге сай қолданыс тапқан. Мәдени аймақтың пайда болып, дамып, тарих сахнасынан кету кезеңі – «кезең» түсінігіне сай келген. «Кезең» түсінігін сонымен қатар, өтпелі уақытта болған оқиғалар жиынтығына қолданылды. Атап айтсақ, тастан қолаға өтетін «өтпелі кезең», Андронов мәдениетінен қолаға өтетін «өтпелі кезең», т.б. түсініктер. Бірақ, салыстырмалы түрде қарасақ, Әлкей Марғұлан «кезең» сөзімен қатар, «Заман» сөзін қолданады. «Бейғазы – Дәндібай заманында» деген сөзіне қарап, заманды кезең сияқты қысқа уақытқа жатқыза аламыз. Тағы бір мысал, «Абылай заманында», «Қобыланды заманында», «Тоқтамыс заманында» дей отырып, Әлкей Марғұлан «заман» түсінігін көбіне тарихи тұлғалар есімімен байланысты қолданған [16, 184-291 бб.].

Төл тарихымызды дәуірлеуде әлі де болса шатасулар мен түсініксіз жағдайлардың орын алып отырғандығына өз кезегінде тарихшы – ғалым Т. Омарбеков назар аудартқан еді. Айтылған пікірінің дәлелдігіне көз жеткізу үшін ғалым соңғы жылдардағы ең беделді академиялық басылымымыз бес томдық Қазақстан тарихының алғашқы томына жүгінілік деген еді. «Түпнұсқа орыс тілінде жазылғандықтан, шатаспау үшін осы тілдегісін талдадық» – деп көрсете отырып, өз пікірін былайша пайымдайды:

«Мұнда «Древнейший Казахстан», «Казахстан в сакско-сарматского эпоху», «Государство раннего и позднего средневековья» деп аталатын үш үлкен бөлімі бар. Бұл жерде эраға бөлу аңғарыла қоймайды» – деген тарихшы – ғалым іргелі еңбектің кезеңдерге бөлу ұстанымдарының қателіктерін нақты көрсеткен. Дәуірлеудегі жаңсақтықтарды нақты көрсете келе, автор өз пайымдауын былайша жалғастырған: «Ал енді дәуірлерге немесе эпохаға бөлуге келер болсақ «Древнейший Казахстан» деп аталатын бөлім осыларға бөлінген. Бірақ осы бөлімнің үшінші тарауы «Казахстан в древнюю эпоху» деп аталса. Ал оның ішіндегі алғашқы параграф «Племена Казахстан в эпоху бронзы» деп, ал 7-параграф «Антропологическая характеристика населения бронзового века» деп аталады. Мұнда байқайтынымыз – «Древняя эпоханың» өзінің тағы да «бронзовая эпохаға» бөлінетінін, дәуірді дәуірге бөлуді көрсетіп отырмыз. Оның үстіне бір түсінік берсе «бронзовая эпоха», біресе «бронзовая век» деп берілген. Ал кітаптағы «Казахстан в Сако-Сарматскую эпоху» деп аталатын бөлімде өз ішінде осылайша «эпоха раннего железа» деп аталатын тарауға бөлінген – деп жазған [17, 17 б.].

Жалпы «Қазақстан тарихының 1-томының атауында да осындай методологиялық шатасу орын алған. Оның аты «Казахстан от эпохи палеолита до позднего средневековья» деп қойылған. Осындағы палеолитті «эпоха» деп мойындасақ, ал «позднее средневековья» ұғымы «эпохаға» жата қоя ма?

«Кітаптағы үшінші тараудың алтыншы параграфы – «Антропология средневекового периода» деп аталады, яғни кезең ұғымында берілген. Олай болса біз әңгімелеп отырған бірінші том «эпохадан» басталып, «периодпен» аяқталатын болып шығады. Оның үстіне аталмыш кітапта әрбір «эпохаға»,

«периодқа» ғылыми тұрғыдан кең мазмұнды теориялық және методологиялық түсініктемелер берілмеген. Бөлімнің немесе тараудың аты неліктен осылай аталды? – деген сауалға ғылыми жауап жоқ», – деген ғалымның тарихшы-зерттеушілерді ойландырарлық толғауы орынды [18, 11-19 б.]. Автордың тарихы-мызды кезеңдерге бөлудегі олқылықтарды көрсетуі өз уақытында жасалған ғылыми қадам. Қазақ тарихы-нан іргелі еңбектер жазудан бұрын осы көрсетілген кемшіліктерді жоюымыз қажет. Бұдан біз, жалпы кезеңдердегі тарихи дәуірлер мен кезеңдердің өзара логикалық байланыста бөлгенге қарамастан, кітаптан біртұтас өлшемге негізделген жүйе мен сабақтастықтың орын алмағандығына көз жеткіземіз. «Қазақстан тарихының» және очерктің авторлары «дәуір, кезең, саты» деген терминдерге жете мән бермей, оларды белгілі бір ретпен қолдана алмаған. Дегенмен, бұл зерттеу кеңестік дәуірге дейінгі Қазақстан тарихын кезеңдерге бөлуде, әсіресе жекелеген тарихи дәуірлер мен процестерді зерттеуде бірден бір бағыт-бағдар беруші еңбек болып саналып келді. 1994 жылы Г.А. Капекова мен Б.Т. Ташеновтың «Жетісу тарихының очеріктері» атты шағын еңбегінен көрініс тапқан бір деректерді бере кетсек. Бұл еңбекте Қазақ тарихының кейбір тарихи процестері төрт кезеңге бөлінген:

- 1– кезең. Сақ кезеңі
- 2– кезең. Ғұндар кезеңі
- 3– кезең. Ортағасырлар
- 4– кезең. Монғолдардың қол астындағы Жетісу.

Бірінші және екінші кезеңдер – этно-мәдени белгілері бойынша, үшінші кезең – жалпы тарихи, төртінші кезең саяси-құқықтық белгілері бойынша бөлінген. Уақыт аралықтарын белгілеуде терминдер белгілі бір ретпен қолданылмаған. Бірінші кезеңді автор үш кезеңге бөлген:

- 1– кезең. Ерте сақ дәуірі – б.з.д. VІ – VІІ ғғ.
- 2– кезең. Орта сақ дәуірі – б.з.д. V – VІ ғғ.
- 3– кезең. Кейінгі сақ дәуірі – б.з.д. III – I ғғ [17, 18 б.].

Авторлардың кезеңдеуі көкейге қонымсыз. Жетісу тарихына байланысты ежелгі дәуірді сақ және ғұндар кезеңі деп екіге бөлулері де қисынсыз. Өйткені академиялық сипатта жазылып, жарияланған 5 томдық Қазақстан тарихының бірінші томында «сақ, ғұн» тайпалық одақтарының өмір сүрген уақыттары шамалас болғандықтан олар бір кезеңге жатқызылған. Сақтар өмір сүрген уақытты үш кезеңге бөлудің де ғылым үшін маңызы мардымсыз. Онда ғылымның методологиясы жетілмейді. Сондықтан да, сақ, ғұн, үйсін қаңлы тарихын Қазақстан аумағында алғашқы мемлекеттік құрылымдар ретінде өз алдына дербес «кезең» түрінде дараландырғанымыз жөн.

Кезеңдеу мәселесіндегі олқылықтардың әлі де ғылымнан көрініс тауып отырғанын тарихшылардың өздері де мойындайды. Мәселен, ғалым Ж. Артықбаев өзінің «Қазақстан тарихы» еңбегінде «Қазақстан тарихын кезеңдерге бөлу әлі де тиянақты және дәлелді түрде іске асқан жоқ. Ол мәселе болашақта, тарих-тың сүбелі кезеңдері монографиялық тұрғыдан зерттеліп, жеке құбылыстарға ғылыми баға берілгенде ғана шешілетін» – деген көзқарас айтады [18]. Сонымен қатар автор бүгінгі күні Қазақстан тарихын іргелі төрт кезеңге бөлуді ұсынады. «Олар: Бірінші кезең – көне дәуір, оның шекарасы 2,5 млн. жылдан бастап б.э. V ғ. дейін, яғни адамзат жаратылысынан бастап Рим империясының құлауы, халықтардың Ғұндар бастаған ұлы қоныс аударумен сәйкес. Екінші кезең – орта ғасырлар, оның шекарасы ұлы қоныс аудару-дан бастап, Еуропада капитализмнің дамуы, Қазақстан жерінде Қазақ хандығының пайда болуымен аяқталады. Үшінші кезең – Қазақ мемлекетінің құрылуынан қазіргі күнге шейінгі уақытты қамтиды. 1990 жылдан басталатын тәуелсіз Қазақстан Республикасының тарихы – төртінші кезең. Сонымен, Қазақстан тарихы осындай төрт ірі кезеңнен, ал әр кезең бірнеше ішкі сатылардан тұрады деп есептейміз» – дейді [18, 9 б.]. Біз бұл жерде автордың көзқарасынан оның толыққанды дәуірлеу мәселесіне бара алмағанын байқаймыз. Автор өз кезеңдеуінде жалпы тарихты кезеңдерге бөлуді ұсынғанын аңғарамыз.

С. Кентбеков өз зерттеуінде тарихты дәуірлерге бөлудің әлемдік дәстүрлі негіздеріне арқа сүйеді. Дәуірлеудің негізгі төрт белгілерін (эра, эпоха, период, (кезең) және этап (саты) көрсетіп, олардың әрбіріне анықтама береді;

Эра – өзінің ішкі қоғамдық мазмұнының және тарихи оқиғалардың өздерінен бұрынғы уақыт кесіндісінен өзгешелігін байқататын уақыт кесіндісі түсінігі;

Эпоха – уақыт кесіндісіндегі тарихи процесс, тарихи жүйелердің ауысуы ретінде көрінетін ұғым;

Период – белгілі бір тарихи жүйе ішіндегі жағдайдың ауысуын көрсететін тарихи процестегі уақыт кесіндісі;

Этап – осы тарихи жағдай ішіндегі әртүрлі оқиғалардың тиянақтылығын бейнелейтін тарихи процестегі уақыт кесіндісі [19, 17 б.].

«Дәуірлеу мәселесін зерттегенде – дейді тарихшы З. Алдамжар «оның ішкі құрылымы мен хроно-

логиялық шектерін анықтағанда; қоғамдық өмірдің бар құбылыстары мен қасиеттерін және оған әсер етер оқиғалардың сонымен бірге жалпы адамзат болмысының арқауы тарихи процесс жалғастығын бейнелейтін көріністерді барынша түгел қамтуға ұмтылған орынды», – дейді [20, 3 б.]. Отандық тарихтың көне дәуірі бүкіл дүниежүзінің тарихы тәрізді тас, қола, темір дәуірлеріне бөлінуі тиіс. Әлеуметтік хроно-логияға сәйкес, «дәуір» деп атау әбден орынды. Тарихты кезеңдерге терминдік бөлуде саяси биліктегі, меншік қатынастарындағы, рухани-идеология саласындағы, қоғамның әлеуметтік құрылымындағы өзгерістер негізге алынатыны белгілі. Ж. Артықбаев пен Х. Әбжановтың айқындаған кезең – дәуірлері өзгеше. Ғалым – тарихшы Х. Әбжанов жүз жылдан асатын немесе жетпейтін уақыт аралығын дәуір деп атаған. Авторлардың біз көрсеткен уақыт кесінділері кезең емес «дәуір». Алайда мұндай пікірмен келісу қиын, өйткені дәуірдің ауқымы өте үлкен, ол бірнеше мыңжылдықтарды қамтуы тиіс. Ендеше Х.Әбжановтың көрсеткендерін дәуір емес кезең түрінде қабылдауға болар еді. Ал Ж.Артықбаев керісінше бірнеше жүзжылдықтарды қамтитын уақыт аралығын «кезең» деп айдарлаған. Оның үстіне Қазақ хандығынан бастап 1990 жылға дейінгі уақытты «кезең» деп санап отырып, оларды сатыларға бөлмейді. Сол себепті де мұндай пікірдің әлі де нақтыландыруды қажет ететіндігі өзінен өзі түсінікті.

Енді осы тұжырымдарда лингвистикалық тұрғыдан дәйектеп көрелік, Қазақ сөздігінде *заман, дәуір, кезең, саты* сөздеріне төмендегідей анықтама берілген:

«Заман – 1. *Дәуір, кезең. 2. Мерзім, уақыт, кез. 3. Өмір сүрген уақыт. 4. Халық, жұрт, ел деген мағынада. 5. т а р. <лат. aera> Белгілі бір уақыттан басталатын күнтізбелік жылдар есебінің жүйесі, жылдар есептемесі» [21, 593 б.].*

«Дәуір¹ – 1. *Тарихи кезең, заман. 2. Мөлшерлі уақыт, белгілі мерзім. 3. г е о л. Халықаралық дәрежеде келісілген бірегей жер жылнамалық шкаласының иерархиялық бағыныштылық тұрғысынан төртінші дәрежелі бірлігі немесе бөлімшесі. 4. а с т р. Белгілі бір оқиға не үдерістің басталуы есептеле бастайтын уақыт сәті. 5. а у ы с. Дегені болып, билігі жүріп тұрған кез» [21, 593 б.].*

«Кезең¹ – з а т. <грек. peridos> 1. *Кез, уақыт, мезгіл. // Сәт, бір мезет. 2. т а р. Тарихи дәуір, заман. 3. Даму процесінің белгілі бір сатысы» [21, 617 б.].*

«Саты – 1. *Үйге кіреберіске, қабаттардың арасында жоғары көтерілу немесе төмен түсу үшін жасалған баспалдақ. 2. Үйдің төбесіне, қораның үстіне шығуға арналған, екі таянышы бар саты ағаш. 3. Баспалдақтың біркелкі қалыппен жасалған әрбір бастекпішешек. 4. а у ы с. Бір нәрсенің даму, өсу, өту, дәуірі кезеңі. 5. Деңгей, дәреже. 6. а у ы с. Атақ, шен. 7. ж е р г. **Өре**. 8. ж е р г. Арбаның қанаты» [17, 1125 б.].*

Байқағандарыңыздай аталмыш сөздікте жекелеген лексикалық бірліктерге лексикалық мағыналары-мен бірге терминдік, диалектілік, ауыспалы мағыналары қатар берілген. *Заман* сөзінің лексикалық мағынасы ретінде *дәуір, кезең* сөзінің синонимі ретінде көрсетілген екен. Сонымен бірге тарихи термино-логиялық мағынасын да қатар берген. Терминдерде синонимдік қатардың болмауы қажеттігін ескерсек, терминологиялық тұрғыдан заман дәуір, кезең бірліктеріне синоним бола алмайды. Әр қайсысының өзіндік дефинициялары болуы қажет. Сөздікте тарихи терминнің дефинициясы ретінде берілген *«Белгілі бір уақыттан басталатын күнтізбелік жылдар есебінің жүйесі, жылдар есептемесі»* деген анықтама заман терминінің терминдік мағынасын толықтай аша алмайды. Біздің түсінігіміздегі *заман* термині жыл санауымызға дейін және жыл санауымыздан кейінгі уақыт аралығын бөліп тұратын бірлік. Яғни уақыт өлшем бірлігінде заман екі бөліктен тұрады. Орыс тілінде эра ұғымына балама бола алады. Сонда тарих саласындағы *заман* терминінің анықтамасын «адамзат ғұмырындағы жыл санауына байланысты уақыт өлшемін екі үлкен бөлікке (жыл санауымызға дейін, жыл санауымыздан кейін) бөліп тұратын ұғым» деп түсінеміз. Заман бірнеше дәуірлерден тұрады. Уақыт ұзақтығына байланысты заман ұғымы бірнеше дәуірлерден тұруы мүмкін.

Дәуір – шартты түрде уақыттың өлшем бірлігі. Шартты түрде деп алып отырғанымыз, мұнда нақты уақыт өлшем бірлігі жоқ. Жартылай адамзат ғұмырындағы елеулі тарихи оқиғалармен байланысты. Дәуір «қандайда бір тарихи оқиғалардың жиынтығынан тұратын (басталуы, шарықтау шегі, аяқталуы) бір немесе бірнеше ғасырларды қамтитын уақыт аралығы». Тарих ғылымында *заман* да *дәуір* де ғасыр, жыл, ай, күн, сағат, минут, секунд сияқты уақыттың өлшем бірлігі. Ал *кезең* мен *саты* терминдік бірліктері мұндай уақыт өлшемі бола алмайды. Мұнда тарихта орын алған оқиғалардың тұтастығы, аралығы өлшем ретінде қолданылады. Тарихи оқиғалардың үлкен аралығын қамтитын бірлік – саты. Саты бірнеше кезеңдерден тұрады. Бұл екі терминнің ұқсастығы екеуі де тарихи оқиғалардың басталуы мен аяқталу аралығын қамтиды. Айырмашылықтары сатының өлшем бірлігі кең аралықты қамтиды. Ал кезеңнің уақытты қамту аясы тар.

Қорытынды. Сонымен жоғарыдағы ой тұжырымдарды қорытып айтар болсақ, адамзат тарихындағы өркениетті анықтайтын өлшем бірліктерін қайта қарастыру керек. Көшпенді халықтардың

өркениеттілігі еуропа халықтарының белгіленген өркениет ұғымына сыймайды. Көшпенді халықтардың өркениеттілігін жеке қарастыру қажет. Ол әрине өз алдына іргелі зерттеу жүргізетін ауқымды мәселе.

Тарих ғылымындағы жарыспалы мәнде қолданылып жүрген өлшем бірліктерді біріздендіріп алуымыз қажет. Мұндағы шатасулар уақыттық және тарихи оқиғалардың өлшемдерінің арасын бөліп алмаудан туындап отыр. Заман, дәуір, ғасыр, жыл және т.б. уақыттық өлшем бірліктер. Ал саты, кезең тарихи оқиғаларды тұтастық ретінде қарайтын ұғым атаулары. Сонда кесте түрінде төмендегідей болады:

Тарихи өлшем бірліктер					
Уақыт өлшемі			Оқиғалар өлшемі		
Заман	<i>жыл санауына байланысты</i>	Біздің заманымызға дейін, біздің заманымыздан кейін	Саты	<i>Тарихи процесті белгілі бір хронологиялық кезеңдерге, яғни тарих кезеңдеріне шартты түрде бөлуден тұратын жүйелеудің ерекше түрі</i>	Дәстүрлі (аграрлы) қоғам сатысы, Индустриялды (өнеркәсіптік) қоғам сатысы, Постиндустриялды (техникалық) қоғам сатысы, Ақпараттық қоғам сатысы
Дәуір	<i>млн. жыл мен ғасырлар аралығы</i>	Тас, қола, темір, сақ, үйсін, ғұн	Кезең	<i>Тарихи оқиғаның іштей ерекшеліктері бойынша бөлінуі (бір жылдан көп)</i>	Кеңес кезеңі, Отаршылдық кезеңі, Тәуелсіздік кезеңі
Ғасыр	<i>100 жыл</i>	-			
Жыл	<i>365 күн</i>	-			

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Косолапов В.В. *Методология и логика исторического исследования*. – Киев: Головное издательство издательского объединения «Вища школа». 1977. – С. 382
2. Шпенглер О. *Закат Европы // Самосознание европейской культуры XX века*. – М., 1990. – стр. 23–68.
3. Prost J. *Douze lecons sur l'histoire*. P., 1996. 384 p.
4. Milo D. S. *Trahir le temps (Histoire)*. P., 1991. 270 p.
5. Mcenery, Anthony & Baker, Helen (2016): *Corpus Linguistics and 17th-Century Prostitution: Computational Linguistics and History*. – London: Bloomsbury Academic. – 272 P. <https://www.jstor.org/stable/2505437?origin=crossref> (қаралған уақыты – 30.01.2024).
6. Fink, Leon (2005). “Making Textbooks Worthwhile”. *The Chronicle of Higher Education*, B12–B13, <https://www.jstor.org/stable/20078511> (қаралған уақыты - 30.01.2024).
7. Kidambi (2016). Kidambi, Prashant (2016): “Time, Temporality and History”. in: GUNN, S. & FAIRE, L. (eds.): *Research Methods for History*. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 247–264 pp.
8. Owen, Stephen (2017). “Periodization and Major Inflection Points”. In: DENECKE, W.; LI, W-Y & TIAN, X. (eds): *Oxford Handbook of Classical Chinese Literature (1000 BCE – 900 CE)*. – New York, NY: Oxford University Press, 13–23 pp. DOI: 10.25365/cts-2019-1-1-3
9. Обсуждение монографии И.М. Савельевой и А.В. Полетаева. *История и время. В поисках утраченного*. – М., “Языки русской культуры”, 1997. – С. 800 <http://www.hist.msu.ru/Departments/HisTheory/Book/Chapter4.htm> (қаралған уақыты - 31.01.2024.)
10. Қозыбаев М. *Өркениет және ұлт*. – Алматы, 2001. – 369 б.
11. Қозыбаев И.М. *Историография Казахстана: уроки истории*. – Алма-Ата: Рауан, 1990. – С. 135.
12. Морган Л.Г. *Древнее общество*. – Л., 1934. – С. 374
13. Кентбеков С.К. *Проблемы историографии и основные принципы периодизации истории досоветского Казахстана. Автореф. дисс.канд.ист.наук*. Алматы. 1997. – 18 с.
14. Серов Н.К. *Процессы и мера времени (Проблемы методологии структурно – диахронного исследования в современной науке)*. – Л. 1974. – С.191.
15. Рузавин Г.И. *Методы научного исследования*. – М., 1974. – С. 237.
16. Ә. Марғұлан. *Шығармалар*. – Алматы, «Алатау» баспасы, 2008. 6-7 том.

17. Омарбеков. Т Омарбеков. Ш Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. – Алматы Қазақ университеті. 2004. – 17– 18 бб.
18. Артықбаев Ж. Қазақстан тарихы. – Астана, 2003. – 264 б.
19. Кентбеков С.К. Проблемы историографии и основные принципы периодизации истории досоветского Казахстана. Автореф. Дисс.канд.ист.наук. Алматы. 1997. – 17 с.
20. Алдамжар З. Тарихымызды білімдарлық пен қалыптастыру келешек үшін қажет // Егемен Қазақстан. – 1998. – 9 шілде. – 3 б.
21. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің бір томдық түсіндірме сөздігі). – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 1488 б.

References:

1. Kosolapov V.V *Metodologiya i logika istoricheskogo issledovaniia*. – Kiev: Golovnoe izdatelstvo izdatelskogo obedineniia «Vishcha shkola». 1977. – S. 382.
2. Shpengler O. *Zakat Evropy // Samosoznanie evropeiskoi kultury KhKh veka*. – M., 1990. – str. 23– 68.
3. Prost L. *Douze lecons sur l'histoire*. P., 1996. 384 p.
4. Milo D. S. *Trahir le temps (Histoire)*. P., 1991. 270 p.
5. Mcenery, Anthony & Baker, Helen (2016): *Corpus Linguistics and 17th-Century Prostitution: Computational Linguistics and History*. – London: Bloomsbury Academic. – 272 P. <https://www.jstor.org/stable/2505437?origin=crossref> (30.01.2024).
6. Fink, Leon (2005). “Making Textbooks Worthwhile”. *The Chronicle of Higher Education*, B12–B13, <https://www.jstor.org/stable/20078511> (30.01.2024).
7. Kidambi (2016). Kidambi, Prashant (2016): “Time, Temporality and History”. in: GUNN, S. & FAIRE, L. (eds.): *Research Methods for History*. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 247–264 pp.
8. Owen, Stephen (2017). “Periodization and Major Inflection Points”. In: DENECKE, W.; LI, W-Y & TIAN, X. (eds): *Oxford Handbook of Classical Chinese Literature (1000 BCE – 900 CE)*. – New York, NY: Oxford University Press, 13–23 pp. DOI: 10.25365/cts-2019-1-1-3
9. Obsuzhdenie monografii I.M. Savelevoi i A.V. Poletaeva. *Istoriia i vremia. V poiskakh utrachennogo*. – M., “Iazyki russkoi kultury”, 1997, - C. 800 <http://www.hist.msu.ru/Departments/HisTheory/Book/Chapter4.htm> (31.01.2024)
10. Kozybaev M. *Orkeniet jane ult*. – Almaty, 2001. – 369 b.
11. Kozybaev I.M. *Istoriografiia Kazakhstana: uroki istorii*. – Alma– Ata: Rauan, 1990. – S. 135.
12. Morgan L.G. *Drevnee obshchestvo*. – L., 1934. – S. 374
13. Kentbekov S.K. *Problemy istoriografii i osnovnye printsipy periodizatsii istorii dosovetskogo Kazakhstan*. Avtoref. diss.kand.ist.nauk. Almaty. 1997. – 18 s.
14. Serov N.K. *Protsessy i mera vremeni (Problemy metodologii strukturno – diakhronnogo issledovaniia v sovremennoi nauke)*. – L. 1974. – S. 191.
15. Ruzavin G.I. *Metody nauchnogo issledovaniia*. – M., 1974. – S. 237.
16. Ә. Margulan. *Shygarmalar*. – Almaty, «Alatau» baspasy, 2008. 6-7 tom.
17. Omarbekov T. Omarbekov Sh. *Kazakstan tarihyne jane tarihnamasyna ulityk kozqaras*. – Almaty, Kazak universiteti. 2004 – 17– 18 bb.
18. Artyqpaev J. *Kazakstan tarihy*. – Aстана, 2003. – 264 b.
19. Kentbekov S.K. *Problemy istoriografii i osnovnye printsipy periodizatsii istorii dosovetskogo Kazakhstana*. Avtoref. Diss.kand.ist.nauk. Almaty. 1997. – 17 s.
20. Aldamjar Z. *Tarihymyzydy bilimdarlyk pen kalyptastyru keleshek ushin kajet//Egemen Kazakstan*. – 1998. – 9 shilde. – 3 b.
21. *Kazak sozdigi (Kazak tilinin bir tomdyk tusindirme sozdigi)*. – Almaty: «Dauir» baspasy, 2013. – 1488 b.